

SZEMLE

Monográfia Erdély középkori bronzművességéről

*Benkő Elek: Erdély középkori harangjai és bronz keresztelõmedencéi.
Bp.–Kvár 2002. 560 lap*

A középnevezékhez tartozó Benkő Elek régész-történész az eddigiek során is felhívta magára a tudományosság figyelmét. Több szakfolyóiratban és -kiadványban megjelent írás mellett munkatársaival együtt könyvet adott ki a székelyföldi mezőváros témaköréből (Benkő Elek–Demeter István–Székely Attila: *Középkori mezőváros a Székelyföldön*. Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997. Erdélyi Tudományos Füzetek 223. sz.). Legjelentősebb tudományos teljesítménye azonban akadémiai doktori értekezése, az alábbiakban ismertetésre kerülő, nemrégiben nyomtatásban is megjelent munka, mely a Telesi László Alapítvány és a Polis Könyvkiadó közös kiadásában látott napvilágot.

Az egyetemi tanulmányait Budapesten végzett szerző az eddigiek során elsősorban régészeti ásatásaival és tanulmányaival tűnt ki. Alapos szakmai felkészültsége azonban lehetővé tette, hogy a régészetben túlmenően elmélyedjen a történettudomány és művészettörténet kevésbé művelt ágazataiban is. Megállapításunk legfőbb bizonyosága éppen az előttünk fekvő monográfia.

A szerző már mintegy két évtizede foglalkozik az erdélyi nagybronz emlékekkel. A magyar, német és olasz nyelven megjelent részpublikációk és összefoglalók a nagyváradi bronzöntő műhelyről, különböző harangokról, keresztelõmedencékről és zarándokjelvényekről már jelezték, hogy nagyobb monográfia írására készül.

Benkő Elek kezdetől fogva a kutatói pályát választotta. Először a székelykeresztúri múzeum öreként, aztán a budapesti Régészeti Intézet munkatársaként magyarországi és erdélyi ásatásokon vett részt, szenvedélyesen kutatta a régmúlt idők anyagi emlékeinek nyomait. Tanári-mesterei sorában ott találjuk a szakma legjobbjait, akiktől a történettudomány iránti elkötelezettséget és nagy ismeretanyagot, kutatási módszert sajátított el, ugyanakkor a medievisztikához és régészethez, valamint a nemzetközi tájékozódáshoz szükséges nyelveket is megtanulta. Mindezekhez hozzájönnek a Romániában tanultak, a román nyelv ismerete, mely részére hozzáférhetővé tette a román történettudomány eredményeinek számbavételét és beépítését saját kutatásaiba.

Fontos ezt hangsúlyozni, mert – amint maga is mondja – éppen a munkája témájával szolgáló nagybronz öntvények (harangok és keresztelõmedencék) sorsa a szász népesség tömeges kitelepülésével és az evangélikus parókiák elnéptelenedésével és fokozatos megszűnésével teljesen bizonytalanná vált. A szász evangélikus egyházszervezet, püspökség még áll, de ki tudja, hogy a több száz kihalt német gyülekezet egyházi emlékeinek gondviselésére meddig áll rendelkezésre anyagi alap, és meddig hajlandó erre áldozni a kitelepült szász közösség és a német kormány. Benkő Elek valóban az utolsó pillanatban vette számba és mérte fel ezen egyházi kincsek két igen jelentős ágazatát. Munkájával a Kóváry László által „múzeum”-nak tekintett Erdély gyönyörű emlékei

válnak ismertté. A szerző az erdélyi magyar művészet-történet olyan vonulatához igyekszik felzárkózni, amelynek oszlopaiként Kelemen Lajost, Balogh Jolánt és Entz Gézát szoktuk emlegetni.

1. Tartalmát tekintve a monográfia a Bevezetésben felmutatott célkitűzés vonalán halad. Amint a szerző munkáját felvezeti: „Az értekezés a középkor erdélyi nagybronzait, elsősorban a harangokat, a keresztelõ-kutakat, továbbá a csak írott forrásokból ismert ágyúkat vizsgálja.” Kitér saját, az 1980-as évektől kezdett kutatásainak állomásaira, a követett módszerre, a tárgyak közelebbi megvizsgálására, a helyszíni gyűjtés nehézségeire, külön és név szerint azokra, akik az értekezés anyagának összegyűjtésében, az összeállítás során és a mellékletek megrajzolásában segítségére voltak, de nem utolsósorban azokra, akik szakmai irányítóként mindvégig mellette állottak.

Lényegében a Bevezető mondanivalóját egészíti ki az, amit a szerző a kutatás területi kiterjedéséről és időhatáraitól elmond. Mégpedig azt, hogy a történeti Erdélyen kívül figyelme kiterjedt az attól nyugatra eső, szomszédos területekre, amelyek az erdélyi bronzöntés vonzáskörébe estek. Az időhatár záródatumának pedig az 1560-as éveket tekinti, ameddig technikában és művészi kivitelezésben az erdélyi bronzöntő műhelyek a középkori hagyományok közelebbi követőinek tekinthetők. Külön izgalmas alfejezetben szól a középkori keresztelõ-kút- és harangállomány utóéletéről, magáról a kérdésre vonatkozó kutatástörténetről.

Azután tér rá tulajdonképpeni tárgyára. A munkának két része van: az első rész (215 l.) tárgyának megfelelően a középkori harangok szerepét, majd a keresztelõmedencéket mutatja be. Azt követően az öntőműhelyeket, ahol azok készültek, mégpedig működésük helye és vonzásköre szerint (Nagyszeben, Segesvár, Beszterce, Brassó, Nagyvárad, ismeretlen vagy bizonytalan műhelyek, importharangok). Nagyszeben kapcsán egy alfejezet röviden az itteni réz- és ágyúöntőket érinti. Az első részben külön és részletesen ír a szerző a középkori műhelyek mintakincséről és kapcsolatairól, amelyek értékes művészettörténeti adalékokkal szolgálnak. Végül az irodalom és rövidítések következnek.

A munka második része az *Adattár* címet viseli, tartalmában pedig az itt is meglévő bevezetés után külön fejezetben egyenként sorolja fel a harangokat, a keresztelõkutakat, hogy aztán a díszítőmotívumok részletezésével végződjék.

Mindkét résszel – azok jellegének megfelelően – külön foglalkozunk.

A szintézisnek tekinthető első rész bemutatásakor kiindulópontul annyit, hogy miként jutott el a szerző a harangok tanulmányozásához. Ifjú múzeumőr korában Székelyföld régészeti kutatását és Keresztúrszék régészeti topográfiájának elkészítését tűzte ki célul. Annak rend-

jén ragadta meg az ódon voltánál és művészi szépségénél fogva egyaránt figyelemre méltó székelykeresztúri római katolikus templom harangjának látványa. Orbán Balázs székelyföldi monográfiája és a szász irodalom tanulmányozása után különösen Patay Pál munkái hatottak serkentőleg a szerzőre és jegyezték el a témával, a nagy-bronz öntvények megismerésével.

Ennek megfelelően mutatja most be először a középkori harangok témakörét (a bronzöntés nyersanyaga és technikája, harangtörténet, egyházi és világi haranghasználat, korai harangok a középkori Magyarországon, harangfeliratok stb.). Utána a keresztelődencék kerülnek sorra, a technikai és formai kérdéseken túl azok használata, a velük kapcsolatos liturgia, feliratok következnek és a keresztelőkút helye a templomban.

A munka első részének talán legfontosabb fejezete mégis az *Öntőműhelyek Erdélyben és a Partiumban* című. A már előbb említett öntőműhelyek sorában legnagyobb teret a nagyszzebeni létesítmény kap. Nemcsak azért, mert a legkorábbi és számszerűleg is a legtöbb harangot és keresztelődencét állítottak itt elő, hanem azért is, mert hatóköre a legnagyobb kiterjedésű volt. Jelentőségét mutatja, hogy a szebeni műhely kiemelkedő vezetői közül Leonardus és Wolfgang mestert név szerint is ismerjük. Azonkívül Nagyszzeben mint bronzöntő központot azért is számon tartjuk, mert ágyúkat is előállítottak benne, olyan hadiipari munka is folyt tehát itt, amelyről nagyon keveset tudunk. Jelentőségben a nagyszzebeni után a segesvári harangokat és keresztelődencéket készítő műhely következik, amelynek bizonyítható kezdetei a 15. század legelejére nyúlnak vissza, de tevékenysége a század végén meg is szakad. Vezetői közül jó nevet szerzett magának János mester, s díszítőművelei is nevezeteseek. Időben későbbi eredetűek az ugyancsak erdélyi élvonalba tartozó 15–16. századi brassói öntőműhelyek, ahol harangöntésen kívül ágyúkat is előállítottak, sőt ágyúöntők (bombardarius) közül többet név szerint is ismerünk. Az ugyancsak bemutatásra kerülő beszercei és a partiumi Nagyvárad műhelyei már kisebb jelentőségűek, éppúgy, mint a helyhez nehezen köthető bronzöntők.

A bemutatást és értékelést szolgáló első rész a három nagy bronzöntő műhely (Nagyszzeben, Segesvár és Brassó) mintakincsével és kapcsolataival is foglalkozik, de természetesen benne foglaltatnak a többi műhely díszítőművelei.

Az monográfia második része az *Adattár*, melyben a szerző módszertanilag jól átgondolt rendben sorolja fel mind a meglévő, mind az eltűnt-lappangó nagybronz emlékeket és az azokkal kapcsolatos legfontosabb adatokat. Mégpedig először a lelőhelyük szerinti alfabetikus sorrendben az ismert 384 (ebből 208 megmaradt) harangot ismerjük meg a harangkatalógusból. Olyan emlékekről, melyeknek méretei, felirata, díszítése, készítési helye és ideje, valamint irodalma felől nyerünk információkat. Mindenik címszó feltünteteti, hogy a szerző megtekintette-e a harangot, és ha igen, mikor. Minden címszóhoz fotó, gyakran rajz vagy vázlat is tartozik. Szükség esetén más érdekes értesüléseket is szerzünk a bronztárgyak felől.

A következő fejezetben a keresztelőkutak felsorolása következik. Ezeknek száma igaz, csak kilenc, annál gazdagabbak viszont díszítőműveik tekintetében, s annál nagyobb értéket képviselnek művészettörténeti szempontból. Leginkább két koronájuknál összeillesztett haranghoz hasonlítanak vagy egy hatalmas serleghez. Közöttük van a segesvári Klosterkerchének a könnyű címlapján is szereplő keresztelődencéje, mely formájában, motívumaiban és egész felépítésében nemzetközi összehasonlításban is nagy értékű műkincs. Ha lehet, még ennél is gyönyörűsebb a nagyszzebeni evangélikus templom keresztelődencéje. Éppen művészi értékük és motívumgazdagságuk, feliratuk hosszabb szövege lehet az oka, hogy a szerző – minél hűségesebb és sokoldalúbb megközelítésre törekedve – részletes leírásukat adja. Emellett egyik-másik darabhoz több fotót és rajzot, szövegrészt vagy díszítőelemet mellékel, melyeknek száma átlagosan tíz körül jár, de egyes esetekben meghaladja a húszat is.

Külön fejezet foglalkozik a harangok és keresztelődencék motívumaival, s benne az elválasztójelek, frízek és reliefek kérdésével. Hogy milyen gazdag díszítőkéincs-anyagot állunk szemben, valamennyire érzékelteti, hogy a számszerűleg is felsorolt hasonló elemek száma 231-re rúg. Ez a szemet gyönyörködtető, több száz fotót és rajzot is magában foglaló fejezet kiemelkedően nagy művészettörténeti jelentőségű.

2. Úgy véljük, hogy a részletes bemutatásból az olvasó nagy vonalakban képet alkothatott a munka valódi értékéről és színvonaláról.

Értékelésünket kezdjük talán azzal, hogy Benkő Elek teljesen úttörő munkát végzett. A csaknem negyven száz felhasználó szakmunka, a körülbelül ugyanannyi számba vett harang és keresztelődencé, azok története, leírása, bemutatása, díszítőműveleik és feliratainak összegyűjtése, megfigyelése és jellemzése intenzív kutatómunkát, jelentős előmunkálatot, nagy erőfeszítést és rengeteg időt igényelt. És ha ehhez hozzávesszük, hogy a létező harangokat és keresztelődencéket lehetőség szerint a szerző a helyszínen egyenként megkereste, megvizsgálta, felmérte, lefényképezte és lerajzolta, sejteni lehet a munka mennyiségét és sokoldalúságát. Hozzáteendő még, hogy a harangok elhelyezkedése a fényképezésben és mérésben fizikai erőfeszítést, sőt ügyességet is igényelt.

Természetesen a döntő az, hogy a mennyiségileg ilyen hatalmas munkának mi a hozadéka, mi az eredménye és jelentősége. Az olvasottak birtokában nyugton elmondhatjuk, hogy a monográfia minőségileg is nagy értékű, jelentős hozzájárulás ipar- és művészettörténetünk építményéhez. Az úttörő munka a szerzőnél nagy anyagismeretre támaszkodik, melynek hasznosítása csakis széles körű dokumentáció és egyéni kutatás eredménye lehetett. Felkutatott és áttanulmányozott minden számára hozzáférhető, témájával kapcsolatos hazai és külföldi szakkönyvet, melyek a magyar, szász és román szerzőkön kívül külföldi tudósoktól származnak, német, angol, francia, olasz, dán és svéd nyelven íródtak, és témájának a nemzetközi összefüggésekre való bekapcsolását teszik lehetővé.

Az sem közömbös számunkra, hogy a szerző eredeti, helyszínen végzett vizsgálódásokon kívül rejtett levéltári források felkutatását és értékesítését is sikerrel oldotta meg, amivel új, ismeretlen anyagot vont be tudományosságunk vérkeringésébe. A kutatónak – éppúgy, mint az ötvösnek – nem elég a nyersanyag megléte, hanem azzal értő kézzel tudnia kell bánni, azt művelni és kidolgozni szükségeltetik. A szerző ezt a feladatot sikeresen megoldja, és monográfiájával jól kiművelt, látványos és nagy értékű tudományos munkát mutat fel.

Itt nemcsak az anyag hozzáértő kezeléséről van szó, hanem eredeti módszer kidolgozásáról, ami különösen az *Adattár* áttanulmányozásakor észlelhető. A kialakított és alkalmazott módszer megítélésünk szerint modellértékű, és hasonló művészettörténeti munkákban nyugodtan követhető. Az, hogy a szöveghez olyan gazdag képanyag (fotó, rajz, vázlat stb.) járul, amivel az anyag bemutatása teljesen érthetővé és meggyőzővé válik. Egyébként az alkalmazott módszer eldönti azt is, hogy a történet-szűrés Benkő Elek itt vitathatatlannal művészettörténetként jelentkezik. Különben maga a munka nemcsak ennek a szakágzatnak, hanem a művelődés-, ipar- és technikátörténetnek is nagy hasznára válik, sőt a társadalomtörténetnek, de különösen az egyháztörténetnek is. A benne felhalmozott jelentős anyag pedig egész múltunk fontos adattára. Nyilvánvalóan a helytörténet-írás számára is fontos forrás. A parókiaiak ezután hitelesen mutathatják be az illetőségi körükbe eső bronzemlékeket, közölhetik is az érdeklődőkkel a harangok-keresztelomedencék történetét, adatait és felirátát.

Az értekezésben foglaltakat világosan áttekinthető szerkezetben tárja elénk a szerző. Miközben az első rész az anyag bemutatását és értékelését végzi el, a gazdag *Adattár* minden egyes nagybronz darab részletezését adja, amivel a további kutatást és értékelést is serkenti. A szerkezet kapcsán ugyanakkor egy aggodalmunkat nem hallgathatjuk el: úgy érezzük, hogy a harangok és keresztelomedencék mintaszerű bemutatása mellett nem foglalkozik a szerző egyenértékű módon és külön fejezetben az ágyúk kérdésével, beleértve azok öntését, megjelenését, használatát és területi elterjedését. Az öntőműhelyek kapcsán Nagyszeben réz- és ágyúöntőiről külön is szó esik ugyan, de talán a brassói ágyúgyártás is érdemelt volna egy külön alfejezetet. Lehetséges azonban, hogy ez a téma tudományosságunk részéről további kutatásokat követel. Ha már a jövő kutatásairól szoltunk, fel szeretnénk hívni a szerző figyelmét arra, hogy a harangokról szóló részhez további adatokat szolgáltathat az Erdélyi Unitárius Püspökség Levéltárának vizitációs jegyzőkönyv-anyaga, nemkülönben a Gyulafehérvári Római Katolikus Püspökség, de több más egyházi levéltári gyűjtemény is.

Észrevételeink kapcsán hadd mondjuk el egy-két hiányérzetünket. Az az érzésünk, hogy a nagybronz gyárt-

mányokról szólva a szerző leértékeli az Erdélyi-Érchegység és Nagybánya vidékének színes-fém-bányászatát, hiszen ezeken a helyeken a nemesérc mellett igen gazdag réz-, ón- és ólomkészletek találhatóak. A munkában talán túl sommásan jelentkező ötvösség a tanú rá, hogy ércműveink kezéből nagyon sok olyan tárgy került ki, melyek nyersanyagául éppen Erdély és a szomszédságában (Nagybánya és vidéke) fekvő bányászati kincsek szolgáltak. Nem ártott volna többet foglalkozni a haranghasználattal kapcsolatos olyan dolgokkal, mint a harang bütűje, a harang felfüggesztése, szállítása és felvonása a torony építményébe. Legjobban azonban talán azt hiányolhatjuk, hogy noha Nagyszeben, Brassó, Segesvár öntőműhelyeinek felsorolásából ez kiderül, mégis a monográfia nem állapítja meg egyértelműen: ebben az ipari és művészeti ágazatban Erdélyben a városfejlődésben is elől járó száz etnikumnak volt meghatározó szerepe. Megjegyezzük: a szerző a helyneveket a mai közigazgatási beosztásnak megfelelően határozza meg, kérdés azonban, hogy nem lett volna helyesebb elfogadottabb módon az 1870. évi megyebeosztás szerinti eligazítást használni. Túlzottnak tartjuk Ștefan Pascu mesterségekről szóló könyvét „máig alapműnek számító monográfiaként” értékelni (32.). Itt említünk egy elírást, miszerint a besztercei evangélikus templom két harangjának „összegejtött töredékei 5127 fontot nyomtak” (237.), ami átszámítva csaknem 95 bécsi mázsát, azaz mintegy 50 métermázsát jelentene, egy harangra felét számítva, darabonként tehát kb. 25 métermázsát (2,5 tonnát).

Végül néhány terminológiai kérdéstről szólnunk. Noha így ment át a szakirodalomba, megfontolandónak tartjuk a „keresztelőkút” kifejezés használatát keresztelomedence helyett. Magunk részéről kíváncsian vártuk a bronz szó használatának eredeztetését, amennyiben a Szabó T. Attila-féle *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* a bronz szónak csak 19. század eleji előfordulásáról tud. Megítélésünk szerint a munka szövegében használt „hitújítás” helyett jobb lett volna az elfogadottabb reformációt használni.

Széles körben elterjedt az a vélemény, hogy egy kézirat nyomtatásban való megjelentetése után sem lezárt, mert mindig kiegészülhet, tökéletesíthető. Esetünkben azt írja a szerző, hogy: „A ma is meglévő középkori harangok száma bizonyosan növekszik még valamivel, ha sikerül majd elvégezni néhány – nemrég elénk került levéltári forrásból megismert – emlék helyszíni ellenőrzését” (33.). Noha a munkához a jövőbeli kutatások alapján lehet még hozzáadni, nem vitás, hogy Benkő Elek monográfiájával minden szempontból alapvetőnek tekinthető munkát alkotott.

Csetri Elek

Hiánypótló munka a Habsburg-fennhatóság alá került Erdély pénzügyi-gazdasági helyzetéről

Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556.*
Szentpétery Imre *Történettudományi Alapítvány (Fons Könyvek I.), Bp. 2002. 359 lap*

A szervezett és korszerű történetkutatásban élő kapcsolat alakul ki a történettudomány művelői és a levéltárak között. Habár az egységes magyar történetkutatást – a történelem viszontagságaitól megkímélt nyugat-európaihoz képest – egyelőre tévedés lenne teljes mértékben korszerűnek tekinteni, mégis a Szentpétery Imre *Történettudományi Alapítvány* által Fons Könyvek címmel beindított sorozat első kötete biztatóan jelzi, hogy ez a kapcsolat kialakulóban van. A sorozat kijelentett célja – minthogy „a történettudomány műveléséhez szükséges források igényes publikálása tudásunk gyarapításának nélkülözhetetlen eszköze és örök érték” – azon levéltári kutatáson alapuló tanulmányok és források közzététele, amelyek meghaladják a Fons történettudományi folyóiratban közölhető méreteket.

Oborni Teréz *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556* című munkája nem egyszerűen forrásközlés, hanem – tekintettel elsősorban bevezető tanulmányára – minden érv amellel szól, hogy a korszak kutatói számára mindennap használandó kézikönyvvé váljon. A szerző kötete bevezetőjében kijelentett célja a Habsburg-fennhatóság alatti Erdély pénzügyi-gazdasági helyzetének bemutatása. Előzményként áttekinti Fráter György korszakát, amikor megtörtént az alapvetés a kincstári igazgatás területén, és számba veszi azokat a forrásokat és szakirodalmat (11–21.), amelyeket a téma feldolgozása során használhatott. Tekintettel a mostoha forrásviszonyokra, az átfogó jellegű összeírások hiányára és ugyanakkor az erdélyi írásbeliség fejlettségi fokára, érthető, hogy Erdély 16. századi gazdaságtörténete miért maradt homályos folt. Az Erdély kormányzattörténetével foglalkozó átfogó munkák (Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig.* Bp. 1946; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690.* Bp. 1980) inkább a hivatalsszervezetre fektettek hangsúlyt. Az erdélyi pénzgazdálkodás összegszerű becslésére Bíró Vencel vállalkozott először *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542–1690)* című összefoglalásában. Az egyes jövedelmi ágakra (arany- és ezüstbányászat, sóbányászat stb.) vonatkozó monografikus feldolgozások hiányoznak, sőt általában rész tanulmányok sem születtek e tárgyban.

A téma eddigi könyvszerzetének áttekintése is jelzi, hogy mekkora mértékben hiánypótló Oborni Teréz értekezése, amelyben részben kiadatlan források alapján áttekintést nyújt Erdély 1552–1556 közötti pénzügyi-gazdasági helyzetéről.

A Habsburg-hatalomátvitel előzményeit, illetve a kormányzati átszervezési kísérleteket taglaló fejezetekben (23–59.) a szerző – főképp az Erdélyi Országgyűlési Emlékek alapján – bemutatja azt az utat, amelyet az ország rész Mohács után tett az önállósodás irányában, a középkori Magyar Királyság örököséiként, annak hagyományos intézményi rendjét megtartva.

Ferdinánd király már Buda eleste után érdeklődött Fráter Györgynél Erdély jövedelmeiről, ugyanis annak megszerzése esetén minden pénzforrás szükségessé válhatott a tartomány megvédéséhez. A barát, amellel, hogy az ország részt a kezére játszotta, a várható jövedelmekről is becsléseket bocsátott a király rendelkezésére. Fráter György halála után ezek ellenőrzésére küldte ki Ferdinánd biztosait, Sáros várának prefektusát, Werner Györgyöt és Bornemissza Pál veszprémi püspököt, hogy Erdély jövedelmeit feltérképezzék. Feladatuk a fiskális jövedelmek helyzetének megvizsgálása volt, de ugyanakkor javaslatokat is kellett tenniük a pénzügyi igazgatás megreformálására. A küldöttség megvizsgálta az összes jövedelemforrást, jelentést tett a tapasztaltakról, és a pénzügyek élére egy főember kinevezését ajánlotta, akit szakértők segítenének, az ellenőrzés feladatát pedig a számvevőmester látná el. Ferdinánd hamarosan Haller Péter szebeni polgármestert nevezte ki a pénzügyek élére a királyi jövedelmek igazgatójaként és kincstartóként. Az új, lényegében királyi tisztviselő utasítása viszont csak a kinevezés után egy évvel kelt, ami arra vall, hogy az „Udvari Kamarában nem érezték az idő sürgetését”. Ennek a tétovázásnak is következménye, hogy a Habsburg-törekvések – a távoli tartományt összekötésbe hozni a birodalom gazdasági és katonai hálózatával – lényegében kudarcot vallottak. Haller, miközben folyamatosan tartotta a kapcsolatot Ferdinánddal, megkísérelte rendezni a zilált viszonyokat, ennek ellenére legtöbb kísérlete hiábavaló volt. Végül egy évnyi szélmalomharc után lemondott hivataláról, de előbb kimutatást készített kincstartói tevékenységéről.

Werner és Bornemissza királyi biztosok jelentésére és Haller Péter említett elszámolására épül a tanulmány IV. fejezete (61–118.), amely pillanatfelvételt ad Erdély korabeli gazdasági helyzetéről. A jelentés legteljesebb, eredeti kézírata Bécsben, az Udvari Kamara levéltárában található, mikrofilmje pedig a Magyar Országos Levéltárban. Szövege több 18. századi másolatban is fennmaradt (az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, a Ráday-gyűjtemény kéziratárában), és részlegesen kiadta Johann Christian, Engel *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer* című munkájában. A szerző többnyire az Engel-féle kiadást használta, csak bizonyos részek esetében egészítette ki az eredetiből vett adatokkal.

A jelentésből kiderül, hogy az erdélyi jövedelemforrások mennyire lepusztult állapotban voltak. A biztosok sorra bejárták az arany- és ezüstbányákat, megvizsgálták az aranybeváltás és pénzverés helyzetét Szebenben, illetve a nagybányai kamaránál. Megjegyezném, hogy a nagybányai érckitermeléssel kapcsolatban a szerző által használtakon kívül még értékes adatokkal szolgál Balogh

Béla és Oszóczki Kálmán *Bányászat és pénzverés a Gutin alatt* című könyve (Miskolc–Rudabánya 2001), illetve Szentgyörgyi Péter deák kamaraispáni tevékenységéhez David Prodan és Samuil Goldenberg forrásközlése (D. Prodan– S. Goldenberg: *Inventarele din 1553 și 1556 ale minelor și monetăriei din Baia Mare*. Anuarul Institutului de Istorie Cluj. 1964/VII. 117–145.). A biztosok a kamarák működésének javítása érdekében szigorú rendszabályokat és befektetéseket javasoltak. Tarthatatlannak találták azt a helyzetet, hogy a kitermelt ércet nem a kamarákban váltották be, aranyfinomítást pedig igen ritkán végeztek. Ugyanakkor a szakemberek és a munkaező hiányára is felhívták a figyelmet. Az erdélyi sókamarák, sóbányák bemutatásánál is nyilvánvaló a leromlott állapot, habár ezek a középkorban évente mintegy 100 000 Ft jövedelmet hoztak a kincstárnak. A különféle adónemek (contributio, huszadvámok, juhötvened, Szt. Márton-napi census, ökörsütés) behajtásánál is a legfőbb gondot a szervezetlenség okozta. Léteztek ugyan az adóztható jobbágyportákról korábbi jegyzékek (a biztosok említik a Fráter György idején vezetett regestrumokat), de újabb összeírások szükségessége, és a mentességek is tisztázandók. A székelyek például csak ökörsütéssel kötelesek adózni, de ennek ellenére már Fráter György kényszerítette őket pénzbeli adó fizetésére. Végül a biztosok a királyi és egyházi birtokokat is számba vették. Ez utóbbiak között feltehetően a téves megfogalmazásnak vagy fordításnak tulajdoníthatjuk a „küüllői székesegyház” jelenlétét. A fejezetet Oborni a közölt források, főképp Haller Péter említett jegyzéke alapján, Erdély 1552–1554 közötti bevételeiről és kiadásairól összeállított táblázatokkal zárja. Haller regestruma egyedülálló részletességgel mutatja be az Erdély fenntartására, de elsősorban az itteni katonaság eltartására fordított összegeket. Ugyanakkor a követségek, postaszolgálat, levelezés költségeiről is adatokkal szolgál. Az 1553–1554 közötti időszakból csak egy töredékes kimutatás maradt fent, feltehetően Vas László negyedévnnyi kiadásairól. A szerző által ismertetett adatok a későbbiekben lehetőséget teremtenek egy részletes gazdaságtörténeti áttekintés számára.

A könyv zárófejezetei (119–140.) már a Habsburg konszolidációs kísérlet teljes csődjét ábrázolják. Hallert 1553 őszén bekövetkezett lemondása után Werner György és Francisci Tamás királyi biztosok tétélesen elszámoltatják. Ebből is kiderül, hogy a Magyar Kamaránál egyrészt bizalmatlanul, másrészt egyszerű kamarai hivatalnokként – és nem középkori nagy hatalmú kincstártoként – kezelték a szebeni polgármestert. A pénzügyek új irányítója gyalui Vas László, volt dési sókamarás, akit már főigazgatóként („supremus administrator”) közvetlenül és egyértelműen a pozsonyi Magyar Kamara fennhatósága alá rendelnek. Neki is a Hallernek adott utasítás értelmében kellett volna eljárnia, amint erre fény derül az erdélyi vajdák és Bornemissza Pál püspök 1553. december 23-i utasításából. Levelei viszont arról tanúskodnak, hogy Erdélyben az ő idejében sem sikerült a kamarai igazgatás megszervezése, sőt a rendtelenség

csak fokozódott. A jövedelmek nem voltak elégségesek az ország részben állomásozó katonaság fenntartásához, a birodalom központi költségvetéséből pedig igen kevés érkezett. Vas Lászlónak nem volt elég hatalma az instrukciójába foglalt végrehajtásához, intézkedéseit a vajdák semmibe vették, visszaéléseikkel szemben tehetetlen volt. Sikertelensége az újkori intézmények meghonosításának kudarcát jelentette, Erdély még nem érkezett el arra a fejlettségi fokra, hogy ezeket el tudja fogadni. A csődhöz hozzájárult a királyi hatalom bizonytalansága, az egységes közigazgatás és jogrendszer hiánya, a központi pénzügyi kormányzat határozatlansága, a vajdák túlzott hatalma és ezzel szemben a tisztségviselők csekély megbecsültsége. Az erdélyi Habsburg-hatalom összeomlása, majd Izabella és János Zsigmond visszahívása az egész államszervezet, így a pénzügyigazgatás terén is a középkori hagyományokhoz való visszatérést jelentette.

A részben már kiadott forrásokat (összesen 25 levél, feljegyzés, jegyzék, fogalmazvány, másolat) a szerző a humanista helyesírás szabályai szerint közli. Betűhíven került átírásra valamennyi nem latin nyelvű kifejezés, szó, valamint minden személy- és helynév. A szerző a szövegeket időrend szerint rendezte és magyar nyelvű részletes tartalmi kivonattal látta el (kivéve a 18. sz. és a 25. sz. forrást), utalva a pontos levéltári jelzetekre és az esetleges kiadásokra. Abban az esetben, ha a kiadott szöveg eredetije vagy másolata több levéltárban is fellelhető, csak feltehetően a közlésre felhasznált jelzetére történik utalás. Így az 1. sz. forrás után egy levéltári jelzetet találunk (151.), habár Oborni az 52. oldalon utal egy másik őrzési helyre (MOL A 57. III. köt. 107–110. p.), és a nevezett szöveg a MOL E 227. Libri donationum. II. p. 76. alatt is fellelhető.

A forrásokat a rövidítések és könyvészet jegyzéke (313–327.), majd az idegen kutatók számára igen hasznos német nyelvű összefoglalás (329–338.) követi. A kötet megérdemelt volna egy részletesebb név- és tárgymutatót, amely ezen forráskiadás értékét még inkább növelte volna. Bizonyára félreértés következménye az, hogy Egeres a mutatóban pusztaként szerepel (347.), és a tárgyalt korszakban nem volt elnéptelenedett település. A János deák, íródeák és kapitány (350.) egy címszó alatti szerepeltetése feltehetően helytelen, hiszen nem valószínű, hogy a 280. oldalon szereplő János deák dévai gyalogkapitányt azonosíthatjuk a 289. oldalon előforduló János deákkal, a kolozsmonostori konvent írókével. A közölt szövegekben tehát legalább két, de inkább több János deákról van szó.

Oborni Teréz könyvében a rendelkezésre álló források alapján részletekbe menően ábrázolta Erdély gazdaságtörténetének egy rövid, de igen érdekes időszakát. Példaértékű tanulmánya bizonyíték arra, hogy a mostoha forrásviszonyok ellenére nem hálátlan feladat a levéltári kutatás, sőt az igényességre törekvő történetkutatók számára az egyedül követendő út.

Bogdándi Zsolt

Új könyv az erdélyi féniksről

Molnár József: *Misztótfalusi Kis Miklós. Bp. 2000. 470 lap*

Háromszáz esztendeje Misztótfalusi Kis Miklós halálának s három évtizede immár, hogy Haiman Györgynek a betűművészeiről szóló monográfiája napvilágot látott, majd két esztendővel később Misztótfalusi *Mentsége* és más írásai *Erdélyi féniks* címmel, Jakó Zsigmond bevezető tanulmányával jelentek meg. A két egymást nagyon jól kiegészítő munka nyomán pontosan körvonalazódtak a jövőbeni kutatás feladatai: egyrészt Misztótfalusi külföldi megrendelőinek, a megrendelések körülményeinek és betűi használatának alaposabb felderítése, másrészt betűhagyatéká itthoni utóéletének részletesebb feltárása s ezek alapján a szakirodalomban gyökeret vert tévedések kigyomlálása. Mindkét kérdéshez érdemben hozzászólni csak alapos kül-, illetve belföldi levéltári kutatások alapján lehetett, s ha áttekintjük az elmúlt harminc esztendő termését, a szép számmal megjelenő tanulmányok közül néhány hoz újabb adatokat. Közéjük tartoznak a most bemutatásra kerülő könyv szerzőjének közleményei. Molnár József neve a Misztótfalusi foglalkozó szakemberek körén kívül talán ismeretlenül cseng. 1948 óta külföldön él, végül Németországban telepedett le, 1960-ban nyomdát alapított, majd létrehozta az Auróra kiadót, s megindította az Új Látóhatár című folyóiratot. Misztótfalusi foglalkozó írásai az 1970-es évek elejétől jelentek meg, s öröndetes, hogy a különböző folyóiratokban megjelent tanulmányait, az elmúlt évtizedek kutatási eredményeit vasok életrajzi kötetbe gyűjtötte a Balassi Kiadó és az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem gondozásában.

A könyv három fejezetben követi nyomon Misztótfalusi pályáját. Az első itthoni szárnybontását, származását, tanulmányait, Hollandiába érkezését és amszterdami életét öleli fel. A fejezet elején kapott helyet a Misztótfalusi-kutatás történetének és irodalmának áttekintése Bod Pétertől a 20. század utolsó harmadáig; s ennek köszönhetően egyes kevésbé ismert mozzanatai is, mint például Kner Imre és Kodály Zoltán szerepe a *Mentség* 1940-es újrakiadásában, az őket megillető helyre kerültek. Hasonlóképpen a névhasználat – Misztótfalusi vagy Tótfalusi – körül kialakult vita is bemutatásra kerül, s a szerző az előbbi mellett teszi le voksát. Misztótfalusi Blaeu nyomdabeli látogatásáról szólva Molnár József kitér a Blaeu nyomda történetére, s a Johann Blaeu-vel való találkozás körülményeinek feltárása közelebb visz Misztótfalusi döntésének, az ebben közrejátszó okoknak pontosabb megismeréséhez s egyúttal a mester személye körül kialakult tévedések kiigazításához. Mivel Misztótfalusi *Mentségében* nem nevezi meg mesterét, viszont beszámol a Blaeu-vel való találkozásáról, a szakirodalomban tényként fogadták el, és kritika nélkül átvették Dézsi Lajos véleményét, miszerint a mester nem más, mint Blaeu. Molnár József igen jó szolgálatot tesz azzal, hogy újra rávilágít Dézsi nézetének eredetére, és áttekintést ad ennek szakirodalombeli diadalútjáról az 1970-es évek elejéig. A szerző elégtételt nyújt a mindaddig igen kevésbé ismert, általában csak

megemléített valódi mesternek, Dirk Voskensnek azzal, hogy külön fejezetet szentel a Voskens család betűmetsző és -öntő munkásságának, s az angol meg a német szakirodalom eredményeit felhasználva részletesen bemutatja, hogyan bukkantak rá a téma kutatói Voskensre mint Misztótfalusi feltételezhető mesterére. A holland betűmetszés és -öntés, valamint a nyomdászat fejlődésének, 17. századi virágkorának bemutatásával Molnár József lehetővé teszi, hogy Misztótfalusi amszterdami munkásságát összefüggéseiben, az általános fejlődés részeként láthassuk.

Az amszterdami évek és Misztótfalusi egész életművének legjelentősebb megvalósítása a biblia saját költségén való kinyomtatása. A „bujdosó szegény legény” emberfeletti, a kortársak szerint istenkísértő vállalkozása, az „aranyas biblia” nyomtatása az Erdélyi Fejedelemségbeli eseményekkel és az osztrák–török harcokkal párhuzamosan, részletekbe menően kerül bemutatásra. Alaposan tárgyalja a nyomtatást megzavaró Kolozsvári István-epizód történéseit a *Mentség* és a fennmaradt levelezésanyag alapján, a Kolozsvári által kezdeményezett amszterdami concilium kérdésének tisztázásához pedig amszterdami levéltári forrásokat vett igénybe. A fejezetet Misztótfalusi és segítőitársai, Apáti Miklós és Bánki János s az „aranyas biblia” meglehetősen kalandos hazautjának tárgyalása zárja.

A második fejezetet a biblia kinyomtatása és a hazatérés közti csaknem öt esztendő eseményeinek, Misztótfalusi betűmetszői művészete kiteljesedésének szenteli Molnár József, s ez egyben a könyv legtöbb új eredményt hozó része is. A nyugat-európai, már közölt források – okiratok, mintalapok – számbavétele után a Misztótfalusi első megrendeléseiről tanúskodó különböző szerződések tartalmát ismerteti, majd a kül- és belföldi szakirodalom eredményeit felhasználva és a szakemberek véleményét idézve rátér a fennmaradt elemzésére. Mivel Misztótfalusi betűinek, stílusának értékelését Haiman György már elvégezte, itt Molnár József csak a leglényegesebb megállapításait közli. Figyelmeztet azonban arra, hogy a héber betűk alaposabb értékelése még várat magára, s ez a héber írás szakértőinek jövőbeni feladata. Hasonlóképpen a sztereotípiák történetének pontosabb feltárása is a jövő feladata, ám érdekes adalék ennek megismeréséhez Misztótfalusi egyik levele, melyben egy, az Athias nyomdában már használatban lévő készületet említ, ami jelentősen megkönnyíti és olcsóbbá teszi a nyomtatást. Erre az adatra először Jakó Zsigmond figyelt fel, az *Erdélyi féniks*ben azonban csupán az első részeredményeket közölte. Ennek nyomán aztán Harry Carter és Buday György megpróbált fényt deríteni Athias szerepére a sztereotípiák történetében. Igen hasznos, hogy több évi alapos kutatómunkájuk eredményeit a könyv lapjain Molnár József újra közreadja.

Misztótfalusi idegen országoknak tett szolgálatait közül elsőként az örmény betűk metszésének történetét tárgyalja, s a matricák sorsát, felhasználását a megrende-

léstől utolsó említésükig követi nyomon, egyben igen alapos áttekintést nyújt a kérdéssel foglalkozó szakirodalomról.

Nyomdászattörténeti irodalmunkban az örménynél nagyobb figyelmet élveztek a „rejtélyes” georgiai betűk, Misztótfalusi is büszkén említette *Mentségében*, hiszen úgy hitte – s hosszú ideig a hazai szakirodalom is úgy tartotta –, ő teremtette meg a grúz nyomtatott betűt. Több évtizedre volt szüksége a szakembereknek ahhoz, hogy az erdélyi mester szerepét, illetve betűinek sorsát az adott források alapján tisztázzák, s Molnár Józsefnek köszönhetően ennek az igen tanulságos kutatásnak minden szakaszát figyelemmel kísérhetjük: az 1950-es évek végéig a magyar nyomdászattörténet a *Mentség* alapján tényként fogadta el, hogy a georgiai nyomtatott betű megteremtése Misztótfalusi érdeme. A stockholmi, Misztótfalusinak tulajdonított próbanyomatok felfedezése után (az elsőt ugyan már 1935-ben közölte felfedezője, a svéd Björkborn, erről azonban a hazai kutatás nem szerzett tudomást, illetve Fitz tévesen értelmezte) arra a következtetésre jutottak, hogy Misztótfalusi betűi nem jutottak el a megrendelő Artsil királyhoz, hanem valami oknál fogva Svédországban rekedtek. Ez szerepel mind az *Erdélyi féniksben*, mind Haiman monográfiájában, s az érdeklődők szélesebb körében így vált ismertté a történet. 1980-ban azonban Dán Róbert az amszterdami egyetemi könyvtárban rábukkant a valódi mintalapra, s nyilvánvalóvá vált, hogy a stockholmi próbanyomatok nem Misztótfalusi betűivel készültek. A grúz betűk rejtélye tehát nem oldódott meg, sorsuk, felhasználásuk továbbra is nyitott kérdés. A fejezetet a megrendelésben szerepet játszó személyek – Artsil grúz király, Johann Gabriel Sparwenfeld svéd lovag, Nicolas Witsen amszterdami polgármester – életútjának ismertetése, a georgiai nyomdászattörténetének rövid áttekintése, Misztótfalusi Sparwenfeldhez írott leveleinek és grúz mintalapjának közlése teszi teljessé.

Misztótfalusi angliai kapcsolatai és „szolgálati” a kutatás másik fehér foltjának számítottak, illetve bizonyos vonatkozásai ma is annak számíthatnak. E tekintetben Molnár József sem tud újabb adattal szolgálni, viszont aprólékosan bemutatja az eddig elért eredményeket, Misztótfalusi latin és héber betűinek angliai használatát.

Ha az angliai kapcsolatokat nem, a firenzei megrendelő személyét és a megrendelés pontos körülményeit először sikerült tisztázni a szerzőnek, akinek 1989-ben az Új Látóhatárban megjelent tanulmányáig a *Mentség* alapján a hazai Misztótfalusi-irodalom úgy tartotta, hogy a patricákat és matricákat III. Cosimo nagyherceg rendelte Misztótfalusitól. Az olasz szakirodalom és firenzei levéltári források felhasználásával Molnár József említett írásában bizonyította, hogy a betűket és a betűöntéshez szükséges felszerelést két firenzei üzletember, Camillo Finetti és Francesco Tempí vásárolta a csendestárs, Giovanni Filippo Cecchi könyvkereskedő vezetésével létrehozandó nyomdájuk számára. Magyar nyelven itt kerül közlésre először az 1699-es, 1965-ben Berta Maracchi Biagiarelli által közzétett alapító okirat, amely név szerint említi Misztótfalusit, és részletesen felsorolja a tőle vásárolt latin, görög, héber matricákat és patricá-

kat. Az 1989-es tanulmány óta előkerült Cecchi és társai folyamodványa, amely lehetővé tette a megrendelés idejének pontosabb, 1688 eleji behatárolását. A firenzei betűk fejezetében kísérli meg Molnár József a vatikáni megrendelés tisztázását. XI. Ince pápa állítólagos megbízása, amely Pápai Páriz búcsúztató verse óta tényként fel-felbukkan a Misztótfalusi-irodalomban, a szerző szerint legendának minősíthető, érvelése azonban nem meggyőző. Molnár szerint is Pápai Páriz magától Misztótfalusitól szerezhetett erről tudomást, aki viszont, furcsamód, *Mentségében* nem említi. Molnár József feltételezése, miszerint Misztótfalusit a firenzeiek vezették félre, az egyik lehetséges megoldás, a grúz betűk esete azonban óvatosságra int, s úgy véljük, alapos levéltári kutatások híján a kérdést továbbra is nyitottnak kell tekintenünk. A fejezetet az erdélyi betűművész firenzei betűinek és egyben a nagyhercegi nyomda 18–19. századi történetének bemutatása zárja.

A svédországi betűkről igen kevés szó esett a szakirodalomban. Alapos kutatások nélkül természetesen Molnár József sem deríthetett fényt Misztótfalusi svédországi kapcsolataira, ám a svéd kutatók közleményeire támaszkodva és a svéd nyomdászattörténetébe ágyazva összefoglalja az eddig elért eredményeket, s ugyanakkor a kutatásnak erre a mellőzött területére irányítja a figyelmet.

Az első nagy fejezet utolsó két alfejezete Misztótfalusi betűinek külföldi értékelését, illetve azonosítását mutatja be, igen részletesen, kitérve Anton Janson betűöntő munkásságára is, akiről az erdélyi mester betűit elnevezték.

A könyv második része Misztótfalusi erdélyi tevékenységét, életét tárja az olvasó elé. Az itthon töltött alig 12 esztendő eseményei, küzdelmei a korábbi irodalomból ismertek, a fejezet azonban korántsem érdektelen, hiszen összefoglalását adja mindannak, amit Misztótfalusi hazai kiadói, tipográfusi működéséről, a magyar helyesírás korszerűsítése érdekében tett erőfeszítéseiről napjainkig elmondtak. A korábbiaknál viszont jóval részletesebben tárgyalja sorsának alakulását, a nyomda felépítését, házasságkötését, külön fejezetet szentelve az eklézsiakövetéshez vezető út minden állomásának: a kolozsvári lelkészekkel való ellentétének nyílt ellenségeskedéssé való elmérgesedése, s ennek következtében a kolozsvári eklézsia betűinek visszavétele, a gubernátorral a bálványosváraljai malom miatti ellentéte, az *Apologia*, majd a *Mentség* közrebocsátásának körülményei (ez utóbbinak újabb/más szemszögből való megközelítését is ismertette). Hasonlóképpen külön fejezetet kaptak a támogatók és barátok – Apafi Mihály, Teleki Mihály, Bethlen Miklós, Tofeus Mihály és Horthi István püspökök –, valamint Misztótfalusi nagyenyedi professzorai és kolozsvári ellenfelei: Csepregi Turkovics Mihály, Szathmári Pap János és Szatmárnémeti Sámuel lelkészek. A Misztótfalusi összeroppanását s közvetve halálát okozó eklézsiakövetés, majd a zsinaton elszenvetett sérelmeket orvosló, Bethlen Miklós nevéhez fűződő jóvátétel, a gyászszertartáson elhangzott beszédek, a halotti kárta ismertetése, hagyatékának és szülőfalujának bemutatása zárja a kötetet.

Kötelességünk azonban, hogy a kötet néhány hiányosságáról, hibájáról is szót ejtsünk. Bár a lábjegyzetek elhagyását a szerző már az első sorokban megindokolja, ennek ellenére a könyv olvasása során sokszor éreztük ezek hiányát, tekintve, hogy az igen gazdag szakirodalomban egy-egy adat gyakorlatilag visszakereshetlenné vált. Már említettük, hogy a kötet anyaga különálló tanulmányokból állt össze, s ezeket, sajnos, szerkezetileg nem sikerült harmonikus egésszé olvasztani: gyakran ismétlődnek bizonyos kérdéskörök, így például a Misztótfalusi mesterének személyét *A mester és tanítvány* című és az azt követő, a 17. századi holland betűmetszésről és betűöntésről szóló fejezetben is tisztázza, vagy a temetésekor elhangzott halotti beszédek megcsonkítását a könyv első és a kettős búcsúztatóról írott fejezetében egyaránt részletesen tárgyalja, a házasságkötését és feleségét bemutató fejezet pedig, az időrendet teljesen felborítva, a Misztótfalusi halálát és temetését tárgyaló fejezetek beiktatására teszi (25.), később a tanulmányok „egybefüleslensége” okozza, hogy a szerző állításai néha ellentétbe kerülnek egymással, így a Bethlen Miklóssal való kapcsolat kezdetét először 1680-ra, Pápai Páriz professzori beiktatására teszi (25.), később a diákévekből eredezteti (331.; ez utóbbi valószínűbb, hiszen az 1670-es évek elejétől Bethlen tagja a nagyenyedi kollégium ügyeit intéző curatoratusnak), de Horthi István Nagybányáról való eltávozásának is más-más okát adja (14., ill. 334.). Olyan tévedések fordulnak elő a kötetben, mint az a kijelentés, miszerint Váradi Miklós, Bethlen Miklós nagyapja a nagyenyedi kollégium számára vásárolt földgömböt (48.), pedig Bethlen önéletírásában világosan elmondja, hogy nagyapja a kolozsvári kollégiumbeli, Apáczai keze alatti tanulása idején vette, s ezenkívül a Bethlen Kollégium Váradi életében még Gyulafehérvárott működött. A szerző úgy véli, hogy „a tiszteletes cím a Hollandiában tanult teológusokkal egyenrangú egyházi rangjára utal” (337–338.), holott a tiszteletes (reverendus) cím az itthon tanult egyháziakat is megillette, a külföldön tanultakat a „reverendus ac clarissimus” (tehát a tiszteletes és tudós együtt) különböztette meg. Hasonlóképpen téves az a kijelentése, amely az Erdélyben használt névformája, Istvanovics alapján a valószínűleg erdélyi román származású Štefanovici-ot (aki Grúziában a helyi szokásoknak megfelelően a Stefansvili és Stefanidze névformát használta nyomtatványain) magyarnak tekinthetőnek minősíti (193.). Félrevezetőnek érezzük Misztótfalusi itthoni társadalmi rangjának értékelését. Úgy véljük, túlzás már ekkor mint az erdélyi társadalom megbecsült tagját említeni (25.). Minden bizonnyal számon tartották mint sokat ígérő fiatalembert, támogatták, s ezért is kaphatta meg a jól jövedelmező fogarasi iskolamesterséget, amely lehetővé tette számára a külföldi tanulmányutát, mint előtte több ifjúnak (a nagyenyedi kollégium névsora 1662–1668 között 3 fogarasi rektort említ). Misztótfalusi a peregrinációjáig terjedő időszakban a korabeli szokásoknak megfelelő, sőt mondhatni a tehetséges diákoktól elvárt utat járta be, ezért semmiképpen sem tekinthető majdnem befejezett életpályának, amint azt Molnár József állítja. Sajnálatos módon olyan, a korábbi szakiroda-

lomban már tisztázott kérdés maradt némiképp zavaros a könyv lapjain, mint Kolosvári István nagyenyedi professzor követsége. Jakó Zsigmond az *Erdélyi féniksben*, de R. Várkonyi Agnes is az *Erdélyi változásokban* rámutat, hogy Kolosvárinak diplomáciai megbízatása volt, s ennek leplezésére szolgált a biblia hollandiai kinyomtatása. Ehhez kapcsolódóan Teleki Mihály többször emlegetett kifakadása sem abból eredt, hogy Misztótfalusi munkáját az ország ügyeibe való beavatkozásnak tekintette volna, vagy hogy a kancellár hitelt adott volna a Misztótfalusi elleni vádaknak, hanem valószínűleg a kiváló ürgy szertefoszlása és az eredeti cél esetleges napvilágra kerülése miatti dühe és aggodalma váltotta ki. Hiányoljuk, hogy a biblia kiadásának előkészítésében részt vevő Kaposi Juhász Sámuel és Csécsi János között csak ez utóbbi pályája került bemutatásra, annak ellenére, hogy a Gyulafehérváron tanító Kaposival Misztótfalusi kapcsolata eleven maradt, s emellett igen jelentős személyisége a 18. század eleji erdélyi református egyháztörténetnek. Ami pedig az ellenfelei megítélését illeti, úgy gondoljuk, talán inkább Jakó Zsigmond elfogulatlan, több szempontú vizsgálódási módja lett volna a követendő példa. Súlyosabbak s halmozottan jelennek meg az eklézsiakövetésről elhíresült 1698-as nagyenyedi zsinattal kapcsolatos tévedések: Misztótfalusi ellenfelei nem „megdöbbenő gyorsasággal” reagáltak a *Mentségre*, hiszen a zsinatra a kánon által meghatározott időpontban, Szentháromság utáni második vasárnapon került sor, ami 1698-ban június 8-ra esett. (10-én, azaz kedden, hétköznap a zsinat nem kezdődhetett, s június 9-én már határozatot hozott.) Jegyzőkönyv minden kétséget kizáróan készült (az említett június 9-i határozatot is ebből másolták), mint minden generális zsinatról, s mint jó néhány más, ez sem maradt fenn. Nem tartjuk valószínűnek, hogy eltüntették volna, hiszen így más, igen fontos, általános vagy egyes egyházmegyékre, egyházközségekre vonatkozó határozatokat is megsemmisítettek volna, ami nyilvánvalóan nem állhatott az egyházvezetés érdekében. Teljesen hamis, bár kétségtelenül igen hatásos a zsinati ülést mint a gubernátor, a püspök, a református főurak (376.) jelenlétében zajló bírósági tárgyalást ábrázolni, több okból is. A zsinatokon, amennyiben nem az országos jelentőségű bíró ügyet tárgyaltak (mint pl. a radnóti zsinaton), a református főurak, ahogy később sem, minden bizonnyal ekkor sem vettek részt, esetleg néhány küldöttel képviseltették magukat. A gubernátor (akinek a részvételét maga a szerző kérdőjelezi meg a következő lapon) Bethlen Miklóssal együtt május végére érkezett haza bécsi követségéből, s valószínűleg a júniusi országgyűlésig az országos ügyekkel voltak elfoglalva. Csécsi János nem csak, pontosabban nem azért volt távol, mert a sárospataki kollégium gondjai foglalták le, hanem sárospataki professzorként nem volt joga az erdélyi országos zsinaton való részvételre. Így tehát nem Csécsi személye a fontos, hanem az ezelőtt s most is elhanyagolt Kaposi Juhász Sámuel, aki minden bizonnyal jelen volt a zsinaton, s ekkor már a gutaütött Veszprémi püspök „keze, lába, sőt éppen esze” volt, ahogy Hermányi Dienes írja. A kolozsvári eklézsia és Misztótfalusi ellentétét nem kellett s nem

is nagyították országos ügyé, a határozat szövegéből is teljesen világos, hogy valószínűleg a kolozs-kalotai egyházmegyéből a zsinat elé felterjesztettek sorában, mai szóhasználattal élve fegyelmi ügyként került tárgyalásra. Érthetetlen, miért beszél Molnár József a nagyenyedi zsinattal kapcsolatban részleges zsinatról (377.), hiszen ez az egyházmegyei zsinatot jelöli, ugyanakkor az általa adott meghatározás az ún. semigeneralis zsinatra illik. Sajnálatos, hogy mindezekre utólag kell rámutatnunk, hiszen könyve összeállításakor a szerző kapcsolatban állt olyan szakemberekkel, akik segítségével ezeket a hibákat elkerülhette volna.

Mindezek mellett Molnár József könyve kiváló összefoglalása az eddigi Misztótfalusi-kutatásnak – egy szerzemind mindazon országok nyomdászattörténetének is, melyekkel az erdélyi mester kapcsolatba került –, ugyanakkor eddig ismeretlen vagy nem értékesített külföldi levéltári források alapján jelentős új eredményekkel gazdagítja, pontosítja ismereteinket az erdélyi féniksőről. Reméljük, s kívánjuk is a szerzőnek, legyen ereje a kutatómunka folytatásához, s érdeklődéssel várjuk eredményeit.

Dáné Veronka

„Mint aki langrul jött...”

Grynaeus Tamás: Szent Antal tüze. Bp. 2002. 189 lap + 38 lap színes melléklet

Grynaeus Tamás a „magyarországi etnomedicina és etnopszichiátria legkiválóbb művelője” – szólhat a rövid és összegző jellemzés a *Szent Antal tüze* című könyv szerzőjéről, ám a szerző munkássága ennél sokkal szélesebb körű. A tavaly 70. születésnapját ünneplő tudós kutató így vall néprajzi pályafutásának kezdetéről: „Matematikus édesapám könyvei között találtam rá a magyarországi boszorkányperek oklevéltárára, édesanyám főiskolás korában Győrffy Istvánt hallgatta, népi textil-művészettel foglalkozott, szép gyűjteménye marad ránk” (Grynaeus Tamás: *Oly korban éltem én e földön...* = Barna Gábor, Kótyuk Erzsébet szerk.: *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára. Bp.–Szeged 2002. 9.*).

Grynaeus Tamás Szegeden tanult, 1951-től itt végzi az Orvostudományi Egyetemet. Saját bevallása szerint ezekben az években „kapott rá” a néprajzi gyűjtésekre. Az 1956-os eseményekben való részvétele miatt csak hét év múlva folytathatta és fejezhette be a tanulmányait, ám ezek az évek néprajzi pályafutásának jelentős állomását jelentették. Első publikációi már 1951-ben megjelentek, első jelentős néprajzi tárgyú írása pedig 1954-ben készült el (*Adatok Vésztő néprajzához. Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnolóiai Adattára P 96/1954*). Ekkortól kezdve folyamatosan születnek a néprajzi tárgyú írásai. Megszámlálva az összes orvostudományi, valamint néprajzi jellegű publikációját, nem kevesebb mint 119-et sorol föl a Grynaeus Tamás munkásságát összegző publikációs jegyzék az előbb említett születésnapjára kötetben.

Voigt Vilmos az említett ünnepi kötetben ekképpen köszönti és méltatja munkásságát: „Hírekből azt is jól tudom, milyen kiváló gyakorló orvos. Azt pedig tapasztalatból tudom, milyen kiváló néprajzi gyűjtő, egyetemi oktató, tanulmányíró tudós. Hatalmas adatismerete, nemzetközi tájékozottsága, precíz, egyszerre lényeglátó tárgykezelése egyedülálló a szakmánkban.” Valóban ritka az olyan tudós, aki három ilyen nagy tudományos területen, mint az etnográfia, medicina és religió, egyaránt jó előképzettséggel rendelkezik. Így a manapság minden tudományos munkát végző szakemberrel szembeni interdiszciplinaritás kívánalmának Grynaeus Tamás nemcsak hogy megfelel, de munkássága példaértékű.

Néhány évszázaddal ezelőtt e tudományköziség az orvosok munkáját igencsak jellemezte. A 18. században kibontakozó magyar orvostudomány, valamint az első orvosi topográfiák (helyiratok) néprajztudományi szempontból is fontos forrásértékkel rendelkeznek. Az első hazai részletes orvosi topográfiát Benkő Sámuel készítette 1782-ben. Sajnos Benkő művét kortársai kevésbé ismerték, így nincsen folytonosság munkássága és a 19. századi hazai orvosi topográfiák között. Benkő Sámuel mellett még a Haidenreicher János Lajos és a brassói Johann Georg Hoffinger nevét említhetjük, akik úgyszintén érdekes adatokat hoznak a néprajz vagy népi orvoslás területéről. Az első magyar orvosi szakfolyóirat első számában (Orvosi Tár, 1831) megfogalmazott és nyolc pontban felsorolt céljai között a második helyen már a népi orvoslásra vonatkozó adatok gyűjtése szerepelt. Az Orvosi Tár hét évvel később meginduló új folyamában Bugát Pál az orvosi topográfiák készítéséhez útmutatóul szánt tanulmányaiban külön figyelmet szentel a demográfiai és antropológiai felmérések mellett a vallási, nyelvi adatokra, foglalkozási, megélhetési viszonyokra, valamint a népszokásokra. Ez a kezdeményezés a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseinek (1841–1933) kutató és publikációs tevékenységében folytatódott és teljesedett ki, amelyek ösztönözték a hely- és népismereti gyűjtéseket és leírásokat. Példának okáért a pécsi nagygyűlés (1845) alkalmára adták ki a Hölbling Miksa által elkészített önálló kötetet, amely a Baranya megyei szerb, német és magyar népesség hagyományos gazdálkodásáról, életmódjáról és műveltségéről is adott átfogó művelődéstörténeti és néprajzi képet. Ezzel indult el egy olyan folyamat, amely sokrétűen termékeny kapcsolatot teremt orvostudomány és néprajz, ezen belül is a népi gyógyászat között, s amelynek Grynaeus Tamás egy személyben kimagasló képviselője és életművével betetőzője a 20. és 21. századi orvos- és néprajztudományban. A *Szent Antal tüze* című könyv ebben a kontextusban egyedülálló példaértékkel rendelkezik.

Amint a könyv végén kiderül, a Szent Antal tüze betegség név még a mai gyakorló szakorvosok köreiben is csak szórványosan ismert, a néprajz és főleg a népi gyógyászat területén ezzel szemben meglehetősen sokat hallott kifejezés. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a

Grynaeus Tamás könyve végén található több mint húsz oldalas irodalomjegyzék, melyből a Szent Antal tüze betegségről való tudás, valamint – tágabb értelemben – az ehhez a témához kapcsolódó feljegyzések, adatok, hivatkozások, értelmezési szempontok tág repertoárja is kiderül. A magyar néprajzi szakirodalom mellett megtaláljuk a legkülönfélébb külföldi néprajz-, valamint orvostudományi szakmunkákat.

Barna Gábor előszava után *Szent Antal tüze Európában* címmel egy rövid összefoglaló jellegű bevezető részt olvashatunk a betegség nevééről, elterjedési területéről, jellegéről, valamint arról a tudásról, amivel erről a betegségről Európa-szerte rendelkeztek az első írásos feljegyzésektől a kora újkor hajnaláig.

Amint a betegség neve is sejteni engedi, a megnevezés elterjedése nem független az Antal nevű szentek középkorban felvirágzó kultuszától. A betegségnev eredetének kapcsán Remete Szent Antalról, Páduai Szent Antalról, valamint Szent Orbánról tudhatunk meg kultúrtörténeti szempontból is fontos adatokat. Grynaeus Tamás felvázolja, hogyan kontaminálódott e két Szent Antal élettörténete, illetve kultusza egyrészt a névazonosság, másrészt pedig munkásságuk vagy a nekik tulajdonított csodák analógiás volta miatt. A hivatalos egyházi és világi okiratok, feljegyzések teljességre törekvő számbavétele után a Magyarországon és Európa-szerte előforduló képzőművészeti és legendairodalombeli alkotásokat lajstromozza, melyekben előfordul az előbb említett szentekre való utalás. A szerző külön fejezetet szentel a Remete Szent Antal ikonográfiájának. A rendszerességre és áttekinthetőségre való törekvését dicséri az a táblázat, amely a két Szent Antal kultuszának kontaminációját eredményező azonosságokat és különbségeket tartalmazza. A Szent Antal tüze szinonimájaként használt orbánc szó kapcsán arra is fény derül, milyen összefüggés lehetett Szent Orbán kultusza, valamint az orbánc betegségmegnevezés között. Viszont a szerző nem törekszik mindenáron végkövetkeztetések levonására; a bizonyítékok szűkössége miatt és az összefüggések homályossága esetében a nagy kutatók alázatával tartja távol magát a spekulatív végkövetkeztetések kimondásától. A fejezet végén kilenc táblázatban összefoglalva találjuk meg mindazokat az adatokat, melyek a Szent Antal és Szent Orbán magyarországi kultuszának elterjedésére vonatkoznak. Így külön táblázatban láthatjuk a középkori helyneveket, patrocíniumokat, ábrázolásokat és kuriózumként, különleges ízt adva a tudományos jellegű monográfiának, az Antal és Orbán személynevek előfordulását, valamint e nevek viselőinek társadalmi helyzetét a 13. század végéig.

Mindezek számbavétele után tér át Grynaeus Tamás a Szent Antal tüze betegség, valamint a középkori Magyarországon való elterjedésének vizsgálatára. A Szent Antal tüze vagy orvostudományi terminológiával ergotizmus a rozson élősködő anyarozs által okozott mérgezés, melynek tünetei között szerepel a jellegzetes lokalizáció nélküli, a bőr felületi vagy mély rétegében lejátszódó erős gyulladás. E betegség Grynaeus Tamás bizonyított adatai szerint elterjedt az egész Kárpát-medencében, mint ahogyan a rozstermesztés és az ele-

gyes kenyérgabona használata is általános volt. Adatokkal bizonyítható, hogy erre a betegségre a középkori Magyarországon Remete Szent Antalnál, az antonitáknál van segedelem.

A hagyományos betegségnevek vizsgálatakor Grynaeus Tamás kitér a *Szent Antal tüze, orbánc, folyosó, hupulyka*, valamint a *fene* megnevezésekre, a nevek 16–18. századi írott forrásokban való előfordulására, a magyar nyelvterületen való eloszlásra, a betegségnevek egyes változataira, valamint a szomszédos népeknél való analógiákra is. A *Szent Antal tüze, orbánc, folyosó* betegséfgfogalmak azonossága, illetve különbözősége kapcsán elmondható, hogy a vizsgált időszakban (16–18. század) nem voltak élesen szétválasztható kórformák, a tünetek, gyógy módok részben közösek, fedik egymást, s csak részben specifikusak. Az óriási adathalmazt megmozgató felsorolások a táblázatoknak köszönhetően nem válnak unalmassá.

A következő fejezetben a Szent Antal tüze népi orvoslását, népi gyógy módjait veszi számba a szerző. A betegség okairól a recens népi kóroktan azt tartja, hogy ez vagy a szent tiszteletének elmulasztása, vagy bizonyos tilalmak áthágása, vagy egy betegségokozó hiedelemény ténykedésének következménye, ezek mellett pedig egyes kifejezések a tüze, a lisztre és a kettő kapcsolatára is utalnak (*lisztláng, rozsláng*). Érdekes a levegő és szél kóroki szerepe is, ugyanis számos helyen a beteget nem engedik friss levegőre, úgy tartva, hogy ettől a beteg testrészt felfúvódik, feldagad. A Szent Antal tüze megelőzése, illetve gyógyítása így természetes módon a tabuk betartása, Remete Szent Antal tisztelete, tűzgyújtás, rácsiholás, füstölés, ráolvasás, ráimádkozás, növényi és egyéb orvosságok vagy a tűz, láng, piros szín, liszt analógiás használata révén lehetséges. Az egyes népi gyógy módok részletes leírása mellett – recens és történeti adatok figyelembevételével – Grynaeus Tamás a szomszédos, illetve rokon népek körében élő gyógy módokra, mítoszokban fellelhető utalásokra, adatokra is reflektál. A Nyugat-Európától Közép-Ázsiáig terjedő összehasonlító adatokat a szerző pontokba szedve összegzi.

A nagyobb felsorolásoknál alkalmazott pontokba szedés vagy vázlatos gondolatjelezés egyrészt áttekinthetővé és könnyen olvashatóvá teszi a monográfiát, másrészt pedig megkönnyíti a tájékozódást azok számára, akik forrásként szeretnék felhasználni az adatokat. Grynaeus szövegekölésében a teljes magyar nyelvterületről bőven hoz példát, gazdag erdélyi és moldvai anyagot közöl, valamint – külön címszó alatt – számba veszi a délszláv, szlovák, erdélyi román és német gyógyító eljárásokat is. Az adatok sokszínűségére a 16. századi boszorkánypercek, recens néprajzi adatok, régészeti leletek, középkori írásos feljegyzések, 19–20. századi orvosi feljegyzések csak jelzésértékű példák. A rendszerezés jegyében történő pontokba szedett végkövetkeztetései viszont sohasem rugaszkodnak el az adatokkal bizonyítható valóságtól; ha az adatok kapcsán bármilyen kevés kétély is felmerül, a szerző lábjegyzetben azonnal közli a bizonytalanság okát és az értelmezési alternatívákat.

A monográfia utolsó fejezetében a gyógyítói szerepkörrel olvashatunk. Grynaeus egyrészt számba veszi a hagyományos közösségekben élő előírásokat és elvárásokat azokkal az egyénnel szemben, akik valamilyen módon a Szent Antal tüze betegség specialistái lesznek, másrészt nyomon követi, hogyan hagyományozódik ez a tiszttség a népi közösségekben. A könyv kuriozitásaként a szerző afelől is tájékozódik, hogy a mai gyakorló szakorvosok körében mennyire ismert a Szent Antal tüze betegség név, végezetül pedig az ergotizmus mai, medicinális intoxikációk formájában való „visszatéréséről” tudhatunk meg jobbra orvostudományi adatokat.

Ha az olvasó rátekint a kötetben felsorakoztatott táblázatokra, azonnal feltűnik előtte a tárgyra vonatkozó adatok sokszínűsége, a felhasznált források bősége: az

adatok a szerző szorosabb értelemben vett néprajzi és orvostudományi tájékozottsága mellett a történettudomány, a művészettörténet, az ikonográfia, a gazdaság- és növényföldrajz területén való otthonosságáról is tanúsodnak. Viszont a terminus technicusok mellett zárójelben következetesen feltüntetett köznyelvi megfelelők vagy magyarázatok bárki számára élvezhető olvasmányá teszik a *Szent Antal tüze* című monográfiát, melynek élményszerűségét a mellékletben közölt csaknem negyvenoldalas színes illusztrációk tovább növelik. Grynaeus Tamás könyve mérföldköve tehát a magyar orvostörténet és népi orvoslás mellett a néprajzi és művelődéstörténeti könyvkiadásnak, de a nem szakember olvasók is érdeklődéssel forgathatják.

Plájás Ildikó

A magyar református egyház aranykora

Graeme Murdock: Calvinism on the frontier, 1600–1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania. Clarendon Press, Oxford 2000. 376 lap

Hiánypótló művet adott az olvasók kezébe Graeme Murdock, a birminghami egyetem tanára, aki arra vállalkozott, hogy a magyar református egyház aranykorát mutassa be a nem magyarul olvasók számára. Az író nem titkolt szándéka az, hogy az eddig valamilyen ok folytán az európai kálvinizmus vizsgálatából kimaradt magyar református egyház történetét, annak fénykorát ismertesse. Ez a cél a mű jellegét is meghatározza: a magyar református egyház megerősödésének és megszilárdulásának hatvan évét (1600–1660) úgy foglalta össze, hogy minden jelentős esemény fontosságához mérten bemutatásra kerül. Bár az ismertett korszak (1600–1660) azon periódusok egyike, amelynek bőséges magyar szakirodalma van, a szerzőnek mégis sikerült újat mondani, ugyanis a magyar kálvinizmus külföldi kapcsolatait illetően újabb adalékokkal szolgál.

Az előszóban rövid ismertetés található az európai reformáció második hullámáról Genf jelentőségének a kiemelásával, és a szerző rávilágít a genfi reformátor munkásságára támaszkodó két hitvallási iratnak, a Heidelbergi Káténak és a II. Helvét Hitvallásnak a kálvinista meggyőződésük egyházzá szerveződésében betöltött szerepére. A kálvini sajátosságokat tükröző két hitvallási irat nemcsak a hitélet megújítására vonatkozott, hanem azon túl a társadalmi és gazdasági életre is kihatott.

Az első fejezet (*A magyar reformáció*) a reformáció tanainak magyarországi és erdélyi terjedését, a református egyház megalakulását mutatja be a 17. század közepéig úgy, hogy közben rávilágít a kor politikai, társadalmi sajátosságaira és összetevőire: az ellenséges Habsburg és török nagyhatalom szorításában élő egyház csak a fejedelmek és a nemesség hathatós támogatásának köszönhetően élte túl az első megpróbáltatásokat. Ugyancsak ebben a fejezetben mutatja be a szerző a református egyház korabeli szervezetét és kormányzatát, egyházi és világi intézmények együttélését, a hitvitákat és a más felekezetekkel való együttélést is.

A második fejezetben (*A magyar papság és a nemzetközi kálvinizmus*) a magyar református papság és a külföldi hittestvérek közti kapcsolattartás kerül nagyító alá. A három alfejezetben a kor három leglátogatottabb országának (Németország, Hollandia, Anglia) protestáns egyetemein tanuló magyar diákokat veszi számba, rámutatva arra, hogy az egyetemeken elsajátított teológiai sokszínűségnek milyen visszhangjai voltak a magyar református egyházban. Idetartozik a protestáns ortodoxia, a puritanizmus, Amesius, Coccejus, Voetius tanainak a megismerése és a hazatérés után azok alkalmazása. A külföldi egyetemeken látottak, hallottak számottevő hatást gyakoroltak a magyar református egyház kormányzatára, az istentiszteleti rendtartásra, az erkölcsi életre, az iskolák tananyagára.

A harmadik fejezetben (*A megreformált magyar oktatás*) az erdélyi oktatás fejlődése kerül bemutatásra. A szerző röviden felvázolja a reformáció századában tartott magyar zsinatoknak a nevelés fontosságára vonatkozó végzéseit, majd az egyházi vezetésnek és a nemességnek a magyarországi és erdélyi iskolahálózat kiépítésében betöltött szerepét vizsgálja. *A három külföldi* című alfejezetben a Bethlen Gábor alapította gyulafehérvári collegium academicum második tanári karának (Alstedius, Bisterfeld, Piscator) az oktatásban és az erdélyi bel- és külpolitikában vállalt aktív jelenlétét vizsgálja a szerző. A három külföldi tanár idekerülésével kapcsolatosan Murdock a 17. századi Erdély iskolatörténetéhez fűz újabb adalékokat, amikor rámutat Samuel Hartlib, John Dury és Comenius hatására. A három külföldi tanár erdélyi működése nem volt öncélú, hiszen az erdélyi oktatás megreformálásán túl a reformátusság belső vizsgálóinak (puritán–ortodox vita) a megoldására tett kísérleteik folytán haláluk után még sokáig éreztetik hatásukat. Ebbe a szerepkörbe illeszkedik be Comenius és Isaac Basire magyarországi és erdélyi működése is (*A magyar oktatás reformálása* című alfejezet).

A negyedik fejezet (*Alkotmányos tolerancia és felekezeti viszályok*) a református egyháznak a más felekezetekkel való együttélését és hitvitáit mutatja be. A katolikus–református polémián túl sokkal érdekesebb a református–unitárius viszony felvázolása. Az unitáriusok ugyan élvezték a törvény védelmét, de ez sokszor a megtűrtséget jelentette csupán. Az unitáriusokkal ellentétben a református egyház a lutheránusokkal sokkal higgadtabb viszonyt ápolt. A „belső szövetségessel” néhány nézeteltéréstől eltekintve a kapcsolat meglehetősen jó volt, sőt Samarjai János erőltet próbálkozást is tett a protestánsok egységesítésre. Az elismert felekezetek mellett a korabeli Erdélyben fejedelmi támogatással a románok reformációjára is történtek kísérletek, és bár jelentős eredmények nem születtek ezen a téren, a nyomda- és az iskolaalapítás a román művelődéstörténet egyik fontos fejezeteként tartható számon. A hódítóként érkező törökök reformációját is tervbe vették Geleji püspöksége idején, de tényleges eredmény nem született.

A református vallás: gyülekezeti hit és személyes kegyesség című fejezetben a református egyház belső megerősödésének a folyamatát követi figyelemmel úgy, hogy a hangsúly a gyülekezet hitére és a személyes kegyességére tevődik. Ennek kialakításában rendkívüli szerepe volt a nyomtatott betűnek (bibliafordítások, káték, tankönyvek), valamint a hirdetett és a beszélt Igének. A korabeli könyvnyomtatás ismertetése mellett a templomok, az istentiszteleti élet (sákramentumok kiszolgáltatása, igehirdetés, imádság, gyülekezeti éneklés) magyar sajátosságaira hívja fel a figyelmet.

A Magyar puritánok és presbiteriánusok című fejezetben a 17. századi magyar református egyház legnagyobb belső teológiai küzdelmének történetét mutatja be. A kezdeti, kibékíthetetlennek tűnő ellentét a 17. század második felében új színezetet kapott, és a puritán elvek egy részét különösebb erőfeszítés nélkül sikerült gyakorlatba ültetni. *A magyar élet megreformálása* című fejezetben az egyházfegyelmézést ismerteti a szerző, majd a fejezet végén rávilágít arra, hogy a magyar református-

ság egyházfegyelmézése megegyezik a többi kálvinista egyház gyakorlatával. Igen érdekes fejezet viszont a következő: *A református egyház és a társadalom építése: klérus, fejedelmek és nemesség*. A papság és a nemesség és a fejedelmek bemutatása után rávilágít arra, hogy a korabeli protestáns teológia előszeretettel azonosította az erdélyi fejedelmeket a bibliai királyokkal. Az erdélyi nemesség helyi szinten vállalt kezességet a református intézményekért. A református egyház pedig a nemesség vallásosságának szabott új irányt, s ezzel az egyház létének a folytonosságát biztosította.

A kilencedik és egyben utolsó fejezet (*Harcos és várakozó hit*) az erdélyi diplomácia és a protestáns államok közti szövetséget és nemzetközi kapcsolattartást fejtegeti. A nemzetközi protestantizmusnak azon célja, hogy erős európai szövetséget építsenek ki, amelybe természetesen az Erdélyi Fejedelemséget is bevonták, csupán részben valósult meg, ugyanis az erdélyi fejedelmek (Bethlen és Rákóczi) a harmincéves háborúban csak addig vállaltak tevőlegesen szerepet, amíg Erdély érdekei megkívánták – állapítja meg a szerző. Az utószóban Erdély további sorsának rövid felvázolása, a fejedelemség és ezzel együtt a református egyház aranykorának a mérlege található. Az az eltérés, ami az európai reformátussággal összehasonlítva megállapítható (sajátos egyházszervezet, kormányzat, tanítás), az erdélyi református egyház viszonylagos függetlenségét és biztonságát jelentette. A fejedelemség bukása után az addig élő és virágzó hittestvérekkel való kapcsolattartás megszakad, és a magyar reformátusság elszigetelődik az európai kálvinistáktól.

Úgy gondoljuk, hogy a szerző kitűzött feladatának tökéletesen eleget tett. Igen gazdag bibliográfiája pedig a magyar református egyház történetének alapos ismeretéről tesz bizonyosságot. Reméljük, hogy műve nem marad lefordíthatatlanul, hiszen a magyar olvasó is haszonnal forgathatná.

Kolumbán Vilmos József